

J.C.H. Fischers kirkepolitik

(II)

Af Carl Trock

III. Striden om stiftsmidlerne 1876-78

Martensen havde belært Fischer om, at en lønningslov var helt unødvendig, »da de bestaaende Misforhold mellem Kaldene vilde kunne udjævnnes ad administrativ Vei«. ²³ Fischer havde kendskab til, at allerede Worsaae vidste det, så en minister ikke var nødsaget til at tage en lønningslov med store indrømmelser ²⁴.

Er ideens ophavsmand Martensen, Jonquières eller en tredje? ²⁵.

I september 1875 indledtes en ny praksis, som der måske var lagt op til før regeringsskiftet ²⁶. 4/9 skrev Fischer til Engelstoft: »Jo mere jeg maa mistvivle om at kunne faae nogen tilfredsstillende Lovordning gennemført i Rigsdagen af Gejstlighedens Lønningsforhold« jo mere måtte han betænke andre muligheder »saa vidt det uden Lov kan lade sig gjøre«. Han var »bleven opmærksom« på, at et præstekald havde afgivet overflødige indtægter til et fond, bestyret af stiftsøvrigheden, men »over hvis Anvendelse til kirkelige Formaal der raades af Ministeriet«. På samme måde kunne man fra andre steder »vinde Midler til at afhjælpe trykkende Mangler ved det bestaaende og til at lægge et blidt Tryk pa Rigsdagen«. Fischer kunne fortsætte den praksis med viden om, at Engelstoft var »fuldkomment med« ham. Og 8/12 75 fik biskoppen af Jonquières at vide, at »Ministeren begynde, som De veed, at anticipere Loven ved betydelig Beskjæring« af de større kald ²⁷.

1. Rigsdagens reaktioner 1875/76

Det var altså sidst i 1875 en almindelig praksis, at de bedst aflagte embeder beklippedes, åbent stod på, hvordan de indvundne midler skulle bruges.

Det måtte rigsdagen befatte sig med. Landstinget tog det ad notam, mens Folketinget så sig udfordret og tog udfordringen op. De beklip-

pede midler – snart kaldt stiftsmidler – var ved at blive et storpolitisk konfliktpunkt.

Lønningsforslaget omtalte tidligere opsamlede stiftsmidler og i sin forelæggelsestale 30/11 75 strejfede Fischer beklipningen (note 10). Først Krieger syntes – orienteret af Fischer? – opmærksom på, at her blev »den store Hovedkilde til Dannelsen af det kirkelige Lønningsfond aabnet uden Rigsdagens Medvirkning« og 26/12 75 tilføjede han: »Endnu raaber Ingen Vagt i Gevær« (Krieger VI 116 jfr. 118 9/1). Han læste altså ikke Sofus Høgsbros Dansk Folketidende, hvor beklipningen til fordel for andre sogne kaldes »upaatvivelig uberettiget« (19/11 75 jfr. 7/1 76).

Med Monrads ord til Krieger om holdbarheden af Fischers fremgangsmåde²⁸ havde landstingsflertallet ingen kritik, men udbad sig 13/1 76 (var det tilfældigt samme dag, hvor Folketinget aktionerede?) oplysning om midlernes oprindelse, størrelse og bestemmelse. Ministeriet svarede 25/1, at større embeder jævnlgt havde afgivet indtægter til lokale formål, og der var (før i århundredet et par) tilfælde, hvor det var sket »uden nærmere Begrændsning med Hensyn til Anvendelsesmaaden«. Tilsvarende havde ministeriet bestemt, at et par kald skulle afgive midler til kirkelige øjemed i almindelighed, og ved 8 opslag holdt muligheden åben derfor. Om brugen var der ikke taget anden bestemmelse end den, der fremgik af lønningslovforslaget, og vedtoges det, fik fondet dér en ekstraordinær indtægt, og det ville være en opfordring til at hjælpe præster, der ikke befordredes og derved var uheldigt stillet. Det svar tilfredsstillede Landstingsudvalget (Tillæg B bilag I 115ff.).

13/1 bad Folketingets finansudvalg om orientering, men om hvortil pengene agtes anvendt og om ministeriet anså sig for berettiget til sådan disposition uden lovgivning derom. Det fik svar 15/1, at bortset fra bispetienden, som »midlertidigt« er overtaget af statskassen, »ere de til Folkekirkens Understøttelse af Staten henlagte Midler for Tiden ikke inddraget under den lovgivende Magts Omraade«. Det tilsigtede lønningsforslaget, og behandlingen deraf vilde nærmere klare spørgsmålene. – Udvalgsflertallet bemærkede da, at ministeren syntes at forveksle det, som rigsdagen hidtil har fundet sig i, med det, der efter grundloven er rigsdagens ret mht. statsmidler. Rigsdagen havde hidtil fundet sig i, at de til kirken anvendte midler forvaltedes af ministeren efter den bestående ordning, og i undtagelsesvisse beklipninger til stedlige formål. Men ministeren gik videre og sparede op til et kirkeligt fond i almindelighed, skønt noget sådant var forkastet af rigsdagen, og skønt regeringen havde erkendt, at et sådant fond kun kan røres med rigsdagens samtykke. Finansudvalget forbeholdt sig at tage sagen op senere, hvis lovforslaget strandede, og nøjedes med at »nedlægge Indsigelse mod Ministerens Opfattelse af denne Sag« (Betænkning over Forslag til Finantslov for ... 1876/77 81 II, Tillæg B 365).

Hermed var der lagt op til yderligere debat, da lønningsforslaget 22/3 76 kom til behandling i Folketinget (3232ff.). Venstre afviste Fischers motiveringer. Ministeren handlede i strid med hidtidig sædvane og gik ud fra, at forslaget blev lov. Års sædvaneret var ikke nok at henvise til, en lovbestemmelse måtte angives, sagde Thomas Nielsen (Ft 3241ff. 3268f). Lovforslaget ville give rigsdagen rådighed over pengene, det havde den ikke nu, svarede Fischer og henviste til sit svar til

Landstinget, at der endnu ikke var truffet bestemmelse om anvendelsen, for at fortsætte: »Spørger man om Retten til at raade derover, saa siger jeg, at den er utvivlsom« (Ft 3259ff.). J. A. Hansen afviste pure påstanden om, at bispetienden kun midlertidigt var inddraget i statskassen (3264f.). – Andræ havde i Landstinget berørt det samme og havde kaldt det »en af de mest overraskende« påstande, at det »midlertidigt« som i sin tid havde stået i finansloven ved posten stadig gjaldt, efter at det i en årrække ikke havde stået der (Lt 802).

2. Konfrontationen i samlingen 1876/77

Fischer fortsatte, og da rigsdagen samledes oktober 1876, var 20 embeder beklippet. Som helhed taget var gejstligheden nok indforstået²⁹. Men Folketinget satte ind for at afværge, at de mest akutte lønproblemer ordnedes administrativt og ikke ved lov, og for at få øget indflydelse over de kirkelige midler³⁰. Landstingets flertal havde intet at indvende mod det første, men det og regeringen modsatte sig det sidste, for det skulle ikke foregribes, at flere lønningsmidler uden videre gik ind i statskassen. Begge parter stod fast på deres standpunkter, og stiftsmidlerne blev et af de 5 hovedstridspunkter, midler i en kamp om regeringens forbliven (jfr. Krieger VI 208 21/3 77).

Under finanslovens behandling vedtog Venstre-flertallet, at de midler, der uden rigsdagens samtykke var »inddragne i Fonds under Navn af Stiftsmidler«, skulle optages på finansloven som statsindtægter, og da ministeren vægrede sig ved at give nærmere oplysninger, posteredes en skønsmæssigt ansat sum på 50.000 kr.³¹.

Ordføreren, Berg mindede om, at begge parter sidste år ved lønningsforslaget erkendte, at her var tale om statsmidler, og at selv de, der var for et særligt fond, erkendte, at midlerne ikke burde røres uden lovgivningsmagts samtykke. Nu gjorde ministeren det første skridt mod en ordning uden om lovgivningsmagten, men dens ret måtte værnes og de midler måtte beskyttes mod ministerens vilkårlighed (Ft 1469ff.). J. A. Hansen tilføjede, at uden indsigelse kunne en anden minister hævde, at tinget havde erkendt, at her var tale om stiftsmidler og ikke statsmidler (1519ff.). Det var statsmidler, som alene af hensigtsmæssige grunde henlagdes til 7 fonds, hvor de blev behandlet ganske som andre stiftsmidler f.eks. penge fra salg af præstegårdsjord, svarede Fischer (1488f.)³².

Estrup indledte 3. behandling med at udtale, at vedtagelse her hørte til det, regeringen fandt uantageligt (2315)³³. Det ændrede intet ved Venstres holdning (Ft 2479 jfr. Tillæg B 693).

I Landstinget lagde Estrup for med at kalde Venstres forslag utilstedeligt, opførtes de midler blandt statens øvrige indtægter, foregreb man løsningen af en sag, hvorom der var uenighed (Lt 617). Fischer anførte, at beklipningen ikke var hans opfindelse, han fortsatte i et spor, andre havde banet, omend han var gået noget videre end før. Venstres forslag derimod afgjorde et meget betydningsfuldt punkt, uden at der kom en samlet løsning (693ff.). Krieger vidste da også, at det stred mod tingets grundsætninger at ordne en sag ved en finanslovsanmærkning, der måtte en lov til (636).

Betænkningen viser, at udvalgets flertal afholdt sig fra at bedømme, om ministeren havde tilstrækkelig hjemmel i tidligere praksis, og kunne gøre det, da der kun var tale om en »rent midlertidig« ting for at forberede en bedre ordning. Det frygtede ikke en utilbørlig brug fra ministerens side, men fandt at Venstre ville afgøre, om præstetienden og andre lønningsmidler skulle inddrages i statskassen eller henlægges i et særligt fond med en særlig bestemmelse (Tillæg B 1087f.). Det ville foregribe et langt vigtigere spørgsmål, sagde Ploug, som mente at ministeren ville bruge de opsamlede midler som angivet i lovforslaget sidste år, og det kun rent foreløbigt. Dette kunne måske bidrage til at stemme gemytterne føjeligere ved forhandlingen om en endelig lønningslov (949f). Landstinget stemte da forslaget ud af finansloven (955).

Venstre afviste ved den følgende eneste behandling i Folketinget, at det foregreb en endelig ordning, det ville blot afværge en ensidig ordning, rettet mod lovgivningsmagts frie bestemmelsesret (Ft Tillæg B 1165). Det var netop tendensen til at dæmpe gemytterne, man var imod, sagde Berg (3658f.). Folketinget satte så anmærkningen ind i finansloven igen, og Landstinget strøg den påny ved sin eneste behandling (Lt 990ff. Tillæg B 1199).

Forfatningens sidste mulighed var et fællesudvalg, med begge ting repræsenteret. Her blev der forlig om 3 af de 5 konstitutionelle konfliktpunkter, men ikke om stiftsmidlerne. Herefter vedtog tingene finansloven, hver med sin udformning her (Tillæg B 1241 jfr. Krieger VI 208ff. 213f. Ft 3891, Lt 1011ff. 1044).

Følgen blev den første provisoriske finanslov, som alene medtog de forhold, som rigsdagens 2 ting havde været enige om.

Kampen var ikke endt ganske uafgjort, for det var klart, at Landstinget så på beklipningen som noget midlertidigt, som en minister ikke vedvarende kunne blive stående ved. Og vel havde Fischer tiet om brugen af stiftsmidlerne, men han var som nævnt af Ploug bundet til at

bruge dem i overensstemmelse med lønningslovforslaget fra forrige samling.

Ministeren fortsatte med at opsamle midler ved beklipning, uden dog at bruge dem trods opfordringer til det³⁴.

4. Forlig i samlingen 1877/78

Sommerens møder tydede på, at Venstre havde befolkningen bag sig i en fortsat kamp. Udgangen af samlingen 1876/77 havde dog gjort folk i begge partier betænkeligere ved at skærpe krigen. Tilmed blev det et svækket Venstre, der mødte op i den nye samling, en rigsretssag mod ministre 1870-74 var tabt, og J. A. Hansen havde måttet tilstå, at han havde brugt af betroede midler. Højrepressen brugte det til at så mistillid til Venstre og dets ledere.

I Venstre skiftede flertallet, og Frede Bojsen og Holstein-Ledreborg kunne lægge op til forlig. De fordrede ikke, men forudsatte dog, hvad også højrefolk kunne ønske, at regeringen gik og blev afløst af en blandingsregering, hvor Venstres var med³⁵. Forlig blev der. Det indebar, at Folketinget forkastede den provisoriske finanslov 1877/78, for så på mere normal vis at vedtage en finanslov for det år. Så gjaldt det finansloven 1878/79 og de 2 uløste konfliktpunkter, hvoraf stiftsmidlerne var det ene.

De moderate venstrefolk måtte vinde en indrømmelse her og fik den ved moderate højrefolks hjælp, en anmærkning på finansloven afstak grænser for stiftsmidlernes anvendelse, dermed accepteredes så også beklipningen. Estrup var ellers imod sådan at bremse Fischer (optegnelse af Klein pr. 20/10 p. 60). Men Fischer, i tvivl om han måtte gå af, også på grund af offentlige angreb på ham for vantro og mangel på moralitet³⁶, veg. Landstinget kviede sig noget ved at godtage sådan ordning på finansloven, men gjorde det undtagelsesvist og på regeringens ansvar.

Et lovforslag fra Geert Winther var et vidnesbyrd om forligsmulighederne. Det skulle fremme, at en kommende lønningslov hurtigere kom til at virke, idet enhver præst, der fremtidig ansattes, skulle finde sig i ændringer i embedets forhold, og det angav et socialpolitisk sigte ved salg af præstegårdsjord, samt legaliserede beklipningen ved en bestemmelse om, at de indvundne midler kun kunne bruges ved lov (indbragt 26/11 314, Tillæg A 1791). Ingen var dog interesserede deri og forslaget begravedes i udvalg (Ft 29/11 331ff. jfr. Krieger VI 281 og 283).

Det gjaldt et bredere forlig, og som et led deri indstillede 7/2 78 et flertal i finansudvalget, Berg/Hørup gruppen forbeholdt sig dog sin stilling, at der på finansloven optoges den anmærkning: »Uden Rigsdagens Samtykke kan der ikke raades over de Midler, der ved Afdrag i større Præstekalds Indtægter midlertidigt ere inddragne under Stifts-

midlerne. Hermed sker der ingen Indskrænkning i den Kongen efter hidtil gjældende Regler tilkommende Ret«. Herved forbeholdtes en endelig ordning for lovgivningsmagten, og man undgik at sagen i sin helhed inddrogtes under administrationen (Tillæg B 247, 528). Som ordfører motiverede Holstein-Ledreborg indstillingen: Sådan tydeligjordes ved den første del det, man havde villet opnå, og ved den sidste del, at man ikke ville indskrænke administrationens ret derudover, hvad der lettende en løsning (Ft 781). Jakob Scavenius, mindretallets ordfører kaldte forslaget uskyldigt (781) og Fischer accepterede det, da det lod det bestående være som det var, uden udvidelser og indskrænkninger (799).

Thomas Nielsen forklarede, at den omtalte ret for kongen drejede sig om retten til at oprette nye embeder, den ville man ikke indskrænke (820)³⁷. For Berg havde lagt stærkt ud mod det nye flertal, der kapitulerede for regeringen, uden at nå det, der var tilsigtet sidste år. Hvad der muligt blev vundet i anmærkningens første del, sluttes i dens sidste del. Højtkirkelige kunne deri finde støtte for, at kongen var kirkens »første Biskop Enevoldsherre«, der rådede over de midler sammen med sine gejstlige. Anmærkningen førte »paa alle Punkter ... bort fra Folketingets tidligere Standpunkt« (814ff. jfr. Alberti 870ff. Hørup 887ff.). Under det bitre opgør mellem venstre-lederne sagde Bojsen, at nok var ministerens praksis hensigtsmæssig, men han fandt den stadig uberettiget, derfor var sagen taget op, og det var nu naturligt at beklipningen ophørte (899ff.).

Indstillingen vedtoges, idet det moderate Venstre alene stemte for dens første del, og de andre parter undlod at stemme, Højre stemte så for den sidste del, mens Berg/Hørup-gruppen stemte imod (961ff.).

Kritikken bevirkede en nyformulering, der var tiltrådt af Fischer (Tillæg B 586). Holstein-Ledreborg begrundede den ved 3. behandling med, at her var fuld garanti for, at der ikke kan rådes over de midler udenom rigsdagen, mens der havde været uenighed om forståelsen af det første forslag. Udvalget forudsatte så en erklæring fra ministeren (1426). Det fik den; Fischer udtalte, at når en anmærkning bemyndigede ministeren til at bruge »et vist begrændset Beløb«, indtil 25.000 kr., »paa en vis Maade«, især til de dårligst lønnede præster, indebar det, »at man ikke kan bruge mere end det Beløb, som findes anført«, og han sluttede: »Jeg antager, at dette vil tilfredsstille den ærede Ordførers Forlangende« (1426).

Berg og hans var ikke tilfredse, for her godtog man ministerens egenrådige handling og opgav, hvad man ifjor var imod, uden at opnå noget af, hvad man ellers fortrede: Offerets afskaffelse, tiendens inddragning i statskassen og dens ophævelse og forandring (1455ff. jfr. Alberti 1487, Hørup 1495ff.). Men det moderate Venstre vidste, at sigtet havde været at værgе rigsdagens beføjelser, ikke at tvinge midlerne i statskassen (V. Holm 1481), og at sikre at der ikke rådedes vilkårligt over de midler, ja for første gang anerkendtes rigsdagens rådighed over stiftsmidler, altså over kirkelige midler (Holstein-Ledreborg 1503ff.).

Vedtaget af det moderate Venstre og Højre med 61 stemmer imod 30, Berg/Hørup (Ft 1545) gik den sag også igennem i Landstinget (2. beh. 816, 3. beh. 850). Krieger måtte dog, som den eneste, begrunde sin tilslutning: De 25.000 kr. kunne kun bruges til samme formål som hidtil, ikke til hvad som helst f.eks. til Det kgl. Teater. Og bestemmelsen var midlertidig, den angik en sag som kun egnede sig til ordning ved lov, for statens rådighed over de indtægter »udøver den regelmæssig gennem Lovgivningsmagten, og ikke umiddelbart gennem Finantsloven«. Når regeringen, til tingets overraskelse – ved en frivillig selvbegrænsning – som den selv måtte vide at forsvare, fandt det forsvarligt, var det »kun gennem den af Regeringen truffne Disposition, at man paa

Finantsloven kan *med Regjeringens Samtykke* komme til at beskæftige sig med disse midlertidigt inddragne Midler«, sagde Krieger. Hvad her var sket »kan og bør ikke gjentages, at til Slutning alle Spørgsmaal, som høre hjemme i almindelige Love, finde Afgjørelse gennem saadanne foregribende Resolutioner«; men »jeg troer«, sluttede Krieger, at »man maa erkjende, at det Vedtagne har i den Grad Experimentets Karakter, at det ikke bør betragtes som egnet til at blive en staaende Post i Finantsloven« (802ff.).

Lad nu være, at det forblev stående århundredet ud. Her skal sluttes med et par vurderinger af forløbet. Såre elskværdigt skrev Engelstoft til Fischer 6/4 78: »Jeg lykønsker Deres Excellence som hele Ministeriet til den glimrende Seir, som dets Fasthed og sikre Fremgangsmaade har vundet, og glæder mig til den Ro, der nu er givet til at pleie den administrative Gjerning« (Kh. S. 6 III 72, hvor note 1 iøvrigt er helt fejlagtig). Krieger vidste bedre og betroede 20/3 dagbøgerne det: »paa egen Haand havde Fischer smuldrat sine constitutionelle Spm. bort, uden foregaaende Forhandling med Nogen af os« (Krieger VI 313).

Et par år senere stod i Sofus Høgsbros blad: Folketinget erobrede her indflydelse, hvor det ingen indflydelse havde haft. Trods de radikales fremstilling havde de ikke, sålidt som de moderate, noget middel til at hindre beklipningen, derfor lod man sig nøje med at kræve rådighed over anvendelsen, og det var nok for formålets skyld (Dansk Folketidende 1/4 81, 49); i 1878 lød dommen her: »Et ikke ringe Fræmskridt«, der måske gør Landstinget noget følgeligere (s.st. 15/3 78, 41).

Udfaldet blev altså et kompromis, og mellem 3 parter! Folketinget vandt ikke ny indflydelse, men fik sat grænser for Fischers administrative foretagsomhed. Fischer opnåede, at på landet kunne de værste urimeligheder i præsternes løn afhjælpes³⁸, og én grund til at ønske en ny lønningslov var mindsket. I det givne tilfælde godtog Landstinget, at sagen – på regeringens ansvar – midlertidigt ordnedes ved en anmærkning på den finanslov, på hvis udformning Folketinget efter forfatningen havde forret. Alle parter betalte for forliget.

En 4. part betalte mere. Det var folkekirken, som just da – under samfundets enorme strukturændring – stod med helt forældede former. En ordning af den kirkelige betjening i byerne, og af præsternes højst forargelige lønningsform, blev skubbet ud i en uvis fremtid, og der blev ikke vundet penge til nye kirker. De problemer tilspidsedes mest i hovedstaden. Skaden skete ikke 1877/78, men allerede da der ikke blev gennemført en lønningslov i årene 1870-76, hvor sidst Fischer havde planer om at gå videre med en ordning af byernes forhold. Da havde han handlekraft dertil, måske også politiske muligheder for det? Det gjaldt ikke 1877/78 og overenskomsten dér udelukkede, at der kunne bruges penge til kirkebyggeri. Venstre havde dog næppe accepteret, at landsognenes midler i større grad blev brugt i byerne, her var det bestandig på vagt. Det sagde også nej til finansbevillinger

til en kirke på Østerbro i København og til en i Århus. Dette var vel også taktik, for at lægge tryk på ministeren. Men Venstre så ikke byernes problemer, og repræsenterede også overvejende landet. Ubesvaret står det, om Fischer virkelig erkendte udfordringen fra byforholdene?

Men 1877/78 bevarede han sin ministerpost, nok mest fordi han var en del af den regering, hvis chef ikke tænkte på at træde tilbage³⁹. Estrup havde jo atter fået lovhjemmel for sit styre, også takket være de nationalliberale i sit eget parti, som han ikke agtede. Trods løfter om at fordre hans afgang så moderate højrefolk stiltiende på, at han blev, uanset at de vidste, at dermed svækkedes både den anden forligspartner, de moderate venstrefolk, og også håbet om en langsigtet reformpolitik⁴⁰, med kirkelove som en væsentlig bestanddel (jfr. Krieger VI 287 16/12 77). At Berg-Hørup-fløjen brød ud af Venstre, og tog omtrent halvdelen af grundtvigianerne med i en noget mindre gruppe, foruroligede mindre Bojsen end de andres tavshed. Men »de nationalliberale ... er nogen Nathuer«, og regeringen kunne da blive og lade hensynet til, at landet kom ind i en rolig udvikling, vige for den gamle lære: *divide et impera*!⁴¹.

IV. Et mellemspil og dog et forspil 1878

I den rigsdagssamling belyste en beskeden sag både holdninger i Folketinget til kirkeforfatningssagen og til problemer, som tinget senere skulle møde. Fischer konstaterede helt neutralt, at man stod uden en egentlig kirkeforfatning, om han fandt det beklageligt eller ej, sagde han intet om. Konservative folk talte derimod for en forfatning, for folketinget var ikke kompetent til at behandle alt, som grundtvigske ønsker ved konfirmationen. Det ville flere venstremænd, bl.a. Berg dog ikke vide af.

14 beboere i Herning androg om lovændringer, så konfirmationstvangen fjernedes, og så konfirmationen ikke var betingelsen for at gå til alters, samt at borgerligt ægteskab blev tilladt og af folkekirken ligestillet med vielse. 26/1 78 indbragte Thomas Nielsen det i Folketinget, hvor det henvistes til udvalget for andragender (Ft 553). Det indstillede, at sagen henvistes til ministerens overvejelse (Andragende 4 Tillæg B 751), for, sagde ordføreren Lassen stilfærdigt støttende, der var grund til at overveje den antikverede lovgivning om flere af de spørgsmål (Ft 27/3 2119).

Fischer udtalte, at sådanne rent indre spørgsmål måtte han forelægge for folkekirken, og han var i den uheldige situation, at han ikke fik svar, da der ikke var noget organ for kirken (2137). Konservative vidste, at rigsdagen ikke kunne skrive regler for kirkens

indre tugt og disciplin, den havde kun myndighed, hvor kirke og stat mødtes (Bille 2149), dens medlemmer var ikke naturlige talsmænd for folkekirken og var her inkompetente, det er kirkens forfatning og ikke kirken, der ifølge grundloven skal ordnes ved lov, den bedste måde at fremme de sager på var at få ordnet kirkens forfatning (Jagd 2156).

Men Berg håbede, at folkekirken aldrig fik anden lovgivningsmagt end rigsdagen (2153); grænserne for rigsdagens forpligtelser var flydende »indtil Lovgivningen angaaende Folkekirkens Forfatning [skred] videre frem, enten ved en enkelt Lov, hvad jeg antager ikke vil ske, eller ved forskellige Love«, sagde han (2155). Tang vidste, at »Rigsdagen er Folkekirkens Organ, og ingen Anden«. Selv præsterne var uenige herom, afhængigt af om de regnede folkekirken for Jesu Kristi kirke eller »en ren borgerlig Indretning for den officielle Kristendom her i Landet«. Men folkekirken måtte ikke forveksles med den kristne kirke, den var en borgerlig indretning, og rigsdagen var dens organ, sagde han (2160f.). Tauber ville nu undtage kirkelige dogmer og ritualer fra rigsdagens myndighed, men under den hørte afgjort lovgivningsspørgsmål. Var folkekirkens organer ikke så fuldstændige, som forudsat i grundloven, kunne ministeren dog høre folkekirken ved at spørge bisperne og landemoderne (2165ff.).

V. Et andet mellem spil og forspil 1878

Det var ved årsskiftet 1877/78, at Monrad opfordrede Fischer til at indskrive sit navn i kirkehistorien ved »at faa en kgl. Resolution for, at Biskopperne traadte sammen hvert andet eller hvert tredie Aar for at overveie Kirkens Anliggender«. Han nævnte en række spørgsmål, der trængte til at blive ordnet⁴².

Fischer forstod godt, »at de, der vente sig noget betydeligt af en Forfatning for Folkekirken« kunne ønske en begyndelse gjort. Der måtte da gøres en god begyndelse og være sager, der berettigede dertil, og lønningsloven var »nu ikke brugelig«. Han tvivlede også på, at et kirkeligt råds udtalelser ville styrke folkekirkens sag. Kun lidt kunne røres uden heftig partistrid, så »en Forfatnings Indførelse vilde maaskee indføre dennes Opløsning«, sådan som grundtvigianerne ventelig ville optræde (7/1 78 Kh. S. 6 III 360).

Svaret derpå sluttede Monrad med: »Hvis Forslaget skulde tiltale Sjællands Biskop, mener jeg, at Deres Excellence burde gaa ind paa det. Si non, non« (19/1 s.st. 361). Fischer lovede at drøfte sagen med Martensen ved første lejlighed, når han fik tid for politikken (20/2 s. st. 362). Foreløbig sendte han biskop Brammer vel Monrads sidste brev for at høre hans mening.

Brammer svarede 22/2 med undren over, at Monrad var interesseret deri og ikke i »en i konstitutionel politisk Aand dannet Kirkeforfatning«. Selv havde Brammer før gjort, hvad han formåede for at samle bisperne, og de var kommet undtagen Martensen⁴³. Fischer kunne da

slutte, resumerede Brammer, »at jeg for min Deel er meget villig til at møde paa Regjerings-Opfordring til Raadførelse med mine Kolleger om kirkelige Spørgsmaal. – Det være mig tilladt at bemærke, at Sammenkaldelsen kan støtte sig til Kirkeordinantsen af 1542 og D.L. 2-17-17. Men dog tør jeg ikke tilskynde Ministeren til at gjøre dette Skridt, som muligviis kan bevirke det Modsatte af Hensigten« (Kh. S. 6 II 615ff.).

Et noget senere brev til Monrad viser, at Fischer også drøftede sagen med Martensen, som da »bestemt havde afviist Tanken« om periodiske bispemøder. Det for Martensen bestemmende motiv er angivet andetsteds (Kh. S. 1972 202ff. 208), tilmed følte han i 1878 ikke folkekirken virkelig truet af grundtvigianismen.

Brevvekslingen har i vor forbindelse betydning, forekommer det mig, ved lidt nærmere at vise Fischers holdning til en kirkeforfatning. Med vendingen »de, som vente sig noget betydeligt af en Forfatning« distancerede han sig derfra, i hvert fald på det tidspunkt!

VI. Et efterspil og slutspillet 1879/80

Storpolitisk fulgte en urolig tid. 1878 udskrev Estrup igen valg. Under ét tabte Venstre, især de moderate, og den Berg-Hørupske gruppe blev større. Nu blev den forligssøgende og begrundede det med, at de moderate ved forlig havde sat flertallet mod regeringen til. Det måtte man tage konsekvensen af og få det bedste ud af situationen (Bojsen 87f. 90ff.).

Medlemmer af det moderate Venstre rørte sidst i 1878 såre forsigtigt ved tiendesagen, for at møde Landstingets afvisning⁴⁴. Samlingen 1878/79 prægedes af oplæg til forlig mellem regeringen og Berg/Hørup. Deres gruppe kom så til at betale med, hvad der var vundet ved valget, for 11 medlemmer med C. C. Alberti som talsmand skilte sig ud som en 3. gruppe, »de udtrådte«. Estrup kunne endnu bedre tage forlig med dem, der under den indbyrdes rivalisering slog mest af.

1879/80 lagde Berg/Hørup for alvor ud for at nå resultater, og midlerne syntes at være militære indrømmelser til regeringen mod at få noget ved kirkelovene (Krieger VII 189 7/11 og 251 29/3, Bojsen 95).

Den Berg-Hørupske gruppe fremlagde de 2 kirkelovforslag, væsentligt som de sidst var vedtaget i Folketinget 1874/75. Det betød i princippet en landsomfattende lønningslov, at tienden posteredes blandt statens almindelige indtægter, mens staten afholdt præsternes – noget lavere – pengelønninger, og forbud mod offer. Ved præstevalget

skulle flertallet være bestemmende. Det fremgik så af udtalelserne, at der var noget at slå af på⁴⁵.

Andre viste en ændret holdning og talte om, at lønningssagen var taget, som var den afgørende for en tiendeafløsning, eller som om statskassen kunne vinde betydeligt⁴⁶. Geert Winther, der før havde pacet J. A. Hansen og Berg frem og forlængst havde vist sin forhandlingsvilje, bekendte, at man før havde handlet ud fra en følelse af Folketingets magt og i tro på, at man ved udholdenhed fik lønningsloven i den ønskede form; han sluttede: Vi må håbe, at vi er blevet klogere af den skade, vi led ved ikke at tage loven før⁴⁷.

Det var et sikrere og mere betænkeligt Højre man stod overfor. Fischer markerede sine principielle standpunkter, sit stade i præstevalget kunne han ikke opgive, ellers udelukkede han ikke forlig. Det søgte det moderate Venstre at forhindre ved sin hele holdning og ved under 1. behandling af lønningsloven at anmelde et lovforslag om tiendeafløsning, der gik væsentligt videre end det fra sidste samling. I den givne situation fik de grundtvigske bedre lejlighed til at vise deres særstandpunkter, og hvor godt de forstod og støttede udviklingen i grundtvigianismen.

Derfor, og fordi det blev århundredets sidste store kirkepolitiske debat, refereres hovedtrækkene.

Under en lang 1. behandling af *lønningssagen* (24/11ff. Ft 1354ff.) gjorde Berg op: Det var ham klart, at »noget virkeligt finansielt Indbringende for Statens Finantser« var der næppe at vinde, »forsaavidt vil det ikke have nogen væsentlig Betydning, naar man da ingen principiel Indvending har derimod – snarere [ville det] være en Sikring for Statskassen – at opretholde et Fond«, som hviler i sig selv (1354ff.); med passende ændringer hist og her imødekom forslaget formålet med en reform, at præsterne fik en løn svarende til andre statsembetsmænd (1450).

Klein var stadig mod en omvæltning, større end påkrævet, og mod kontant løn, som præster og kirke ville tabe ved, mens naturalydelser ville stige i værdi. Han mente, at der bag lå ønsker, enten om at vinde penge til statskassen eller om at få tienden afløst, noget som selv i en modificeret form var ubegrundet og ikke kunne ordnes retfærdigt (1481ff.). Fra Højre leverede bl.a. pastor P. M. Lund et varmt forsvar for, at præsterne fik kår, så de kunne hævde deres åndelige stade (1383).

Hovedsagen var først, om midlerne alene skal bruges på en bedre måde end hidtil, eller om staten skal tjene noget, og så lønningernes størrelse, hvor der måtte en gennemgribende forandring til, sagde Fischer (1364ff.).

De moderate satte ind mod, at forslaget pålagde regeringen at tage tiendesagen op inden 3 år, uden at sige hvordan den skulle ordnes, og at det tav om, hvorledes byerne skulle betale i forhold til landsognene (1368ff.). Harald Holm, Sofus Høgsbros svigersøn, bebudede et lovforslag om tiendeafløsning og vendte sig stærkt mod offerets totale ophævelse (1384ff. 1431ff.). Alberti, de udtrådtes leder ville både eftergive byerne præ-

stepengene og landet tiendeafgifterne, så blev præsterne statsebedsmænd, og alle uligheder ophævedes (1391ff.).

Albertis forslag betød større skatter, og de ramte småfolk hårdest, svarede Berg (1408), der havde lettere ved at afvise de moderate (1404ff. 1409) end ved at stå ved sin forhandlingsvillighed. Det særlige fond veg han uden om (1406) for at minde om, at Venstre før havde villet give højere løn (1450f.). Nok havde rigsdagen nægtet »Høikirkefolket at faae et Kirkeraad«, for ved »Alt, hvad der ikke vedkom Kirkens egen indre Kultus, vilde Lovgivningsmagten Ingen taale ved sin Side«; men efter 30 års forgæves forhandlinger var rigsdagen, med sin tilkæmpede position, forpligtet til at slutte den sag »med Erkjendelsen for Øie af Folkekirkens og Geistlighedens Betydning ogsaa i borgerlig Henseende for hele vort offentlige Liv«, sagde Berg (1406) og fortsatte: Modstanden fra begge sider kunne være sagligt begrundet, men også politisk, tiendesagen rejstes måske af agitationsgrunde, den var aktuel, da Venstre havde 3/4 i Folketinget og befolkningen bag sig, nu burde den hvile (1409), ja, den var noget helt urealistisk (1461). Han sluttede: Det parti er stærkest, som samtidig hævder sine grundsætninger og viser imødekommenhed indenfor de rette grænser (1512).

Bergs forhandlinger om hærloven var sprængt (Krieger VII 258 17/4 jfr. 262 20/5), da betænkningen forelå 13/5 (Tillæg B 1257). Højre havde ellers været villig til at opgive det særlige fond, hvis indtægterne brugtes til lønninger, men det gik mod forslaget, da der ikke var nået enighed om lønningernes størrelse. Venstre-flertallet var nødsaget til at stå sammen, og det modererede forslaget noget, men de moderate og de udtrådte fastholdt, at tiendesagen skulle rejses inden 3 år og ved offeret havde de grundtvigske deres standpunkt.

Hverken Berg eller Højre tog stilling uvidende om Fischers holdning. Udvalgsprotokollen beretter om samråd med ministeren 24/4 80, hvor Klein dog var fraværende. Fischer refereres: »Jeg vil ikke sætte mit Navn under en Præstelønningslov der ikke bestemmer at Overskuddet indflyder i et kirkeligt Fond (Navnet lægger jeg ingen Vægt paa) der heldigere styres af Kirkeministeren end Finantsministeren ... Mit Formaål med Tilveiebringelsen af en Præstelønningslov er ene, at det forventede Overskud udelukkende bliver brugt i kirkelige Øiemed, som til nye Kirker osv.« Mindretallets gode tilbud ved lønningernes størrelse er »større end Fondet kan bære, da der bør være et Overskud til kirkelige Øiemed« (Kirkelige Forhold 2).

Berg erkendte vanskelighederne uden at give op (2. beh. 3-4/6 6269ff). Højre foreslog så høje lønninger, at »Spørgsmaalet om Fonden bliver en ren Formsag, idet det utvivlsomt vilde blive en tom eller tilnærmelsesvis tom Fond ... ikke værd at strides mange Ord om«, sagde han. På Fischer havde han forstået, at opretholdtes fondet, kunne der forhandles om forslagets øvrige dele, men Højres krav spærrede (6269f.). Med al anerkendelse af præsternes betydningsfulde virksomhed og deres stilling i samfundet var der afsat lønninger, så sagen burde ikke strande på det; blot kunne alt ikke fordeles til præsterne, som Højre ville det, der blev da intet til de kirkelige forholds udvikling (6273ff.).

Højre havde tilsluttet sig forslagets grundtanke, da flertallet var imødekommende, og man gerne ville nå et resultat, men lønningerne havde hindret yderligere tilnærmelser, sagde Klein (6285ff.). Det var meget ukært for Fischer, at Højre godtog, at midlerne forsvandt i statskassen, og han sagde »bestemt Nei ogsaa imod Mindretallets Tilslutning« her. Der blev da intet fond, som kunne yde tilskud til de kirkelige formål, det var ikke mindst tiltrængt i Jylland, og som særligt måtte fastholdes, rigsdagen sagde jo ofte nej til tilskud til nye kirker og embeder. Fischer sluttede: »Jeg udtaler det med stor

Bestemthed – *jeg gaar ikke ind paa at inddrage Midlerne i Statskassen* og derved maaske engang plyndre Folkekirken, jeg gaar ikke ind derpaa» (6296ff.).

Op Harald Holm, bakket op af Alberti (6292ff.), gik ikke ind på at lade tiendesagen falde, og byerne skulle yde passende bidrag til kirkens udgifter (6280ff.).

Berg mente, at rigsdagen utvivlsomt ville ændre holdning og bevillige de nævnte tilskud (6302). Han førstod ministerens tavshed, når sagens udgang endnu var uvis, men havde håbet, at denne støttede flertallets lønsatser, der blev da et ikke ringe beløb i fondet, og det blev der dog brug for »selv om vi blive paa det snevre kirkelige Omraade«, idet udviklingen vil kræve ikke lidet (6362). Utvivlsomt var Berg villig til at acceptere fondet; betænkningen antydede det: »paa dette Punkt vilde der have kunnet opnaas Enighed i Udvalget«, navnlig om man ellers var blevet enige om lønnen (Tillæg B 1257); Bojsen hævdede det senere (Ft 1892/93 805), mens Tang allerede bekræftede det i Folketinget ved at sige, at når befolkningen voksede, ville det kræve flere penge at opretholde den borgerlige indretning; ønskede man det, så var det kun af navneværdi, om pengene lagdes i den ene eller den anden kasse, blot rigsdagen havde fuld myndighed derover (6325ff.). Klein advarede da også nogen (Fischer) indstændigt mod at tro, at midlerne i et særligt fond var sikret til kirkeligt brug (6349ff.).

Afstemningerne gik mest Berg imod; forslaget begrænsedes til at omfatte landsbypræsterne og bestemmelsen om at tiendesagen skulle tages op inden 3 år fastholdtes, og der var knebent flertal for, at alene det tvungne offer bortfaldt, mens det ikke formentes præsterne at modtage frivillige gaver (6367ff.).

Før sidste behandling (21/7 7757) var der indgået forsvarsforlig mellem regeringen og de moderate (Krieger VII 284, 3/7) og et forlig her syntes udelukket. Folketinget hævdede da med stort flertal sit stade (Ft 7772 Tillæg C 923) også i offersagen, flertallet var nu for et totalt forbud, og derom stod den sidste debat.

Harald Holm var mod at fjerne en tvang og indføre en anden, ved at påtvinge folk et forbud mod at give gaver (7763), mens Berg – nok med henblik på de grundtvigske i sin gruppe – forsvarede Venstres oprindelige standpunkt: Gammel praksis ville fortsætte, hvis der ikke klart sattes skel, og forbudet ville fjerne et tryk over præsternes gerning (7758ff.). Jens Busk var i tvivl om, hvem der havde ret, og mente at man i rigsdagen altid kom i urede ved den slags sager, fordi stat og kirke var blandet sammen (7768).

Berg mente at Holm og Busk forvekslede frikirke og statskirke. Muligvis var det ønskeligt, at folk med tiden kom til selv at betale præsterne; når grundlovens løfteparagraf opfyldtes og staten blev bekendelsesløs, måtte de fattige så sikres offentlig bistand, når de søgte religiøs hjælp hos anerkendte trossamfund. Men her drejede det sig om folkekirken og den stilling, som dens embedsmænd skulle have (7770).

Tiendeforslaget, fremsat af Claussen og Holm, tilsigtede at ændre ydelsen af præstetienden til en fast pengeafgift og at åbne mulighed for en afløsning, hvor flertallet af tiendeyderne i et sogn ønskede det (anm. 27/11, indbragt 10/12 Ft 1791, Tillæg A 2209). Holm motiverede det med, at når præstetienden efter lønningsloven indgik i statskassen, var den ikke mere en ydelse til sognets præst, og når midlerne også kom købstæderne til gode, gjordes der en ny uret mod tiendeyderne. Det var en demonstration at Estrup og kun han optrådte mod forslaget (Krieger VII 222), som var en skænk til tiendeyderne. Han fandt opgaven uløselig, for yderne ville ikke godtage en ordning, som statskassen var tjent med, og fik de gunstige vilkår, så måtte kommende finansministre modsætte sig det, han efterlyste beviser for, at hensynet til det almene vel krævede en afløsning, og afviste, at her var tale om en uretfærdighed. Det kunne Estrup erkende, at meget talte for, at ydelse in natura ændredes til ydelse efter kapitelstakst

(2880f. 2885, 2888, 2890, 2895). Det hjalp intet, at Venstre fastholdt, at samfundet, især hvis alle 3 tiender afløstes, vandt ved at store kapitaler frigjordes og ved at en forældet beskatningsform fjernedes sammen med en »stadig Kilde til Misfornøielse og Standsadskillelse« (1. beh. 28/1 2872, betænkning 23/7 Tillæg B 1237).

Heller ikke i *lønningssagen* blev der nået noget, når Højre ville fire, hvor Fischer stod fast. Han og Berg var vel enedes om at oprette et fond, og at give lønninger, så der blev penge til andre kirkelige formål. Højre kunne opgive fondet, når det havde tømt det. Var det alene taktik? Højres forslag mishagede næppe flertallet af præsterne, men det generede ministeren.

Præstevalgsforslaget fik en ekstra realitetsforhandling, takket være et forsøg på at skabe et mini-forlig helt på tværs af storpolitikken iøvrigt. Berg slog her betydeligt mere af på gamle krav, det siger en del både om Venstres første positioner og om, hvor megen vægt Berg lagde på at nå et resultat her. Resten af Venstre fik nok at kritisere, men gav sig også mere end før.

Ved 1. behandling (29/11 Ft 1513) sagde Berg om forslaget: »Naar Folkekirken er en borgerlig Institution, og det derfor gjælder om at ordne dens Forhold efter de almindelige Regler for hele vort borgerlige Livs Udvikling, bør vi som Folkerepræsentanter ikke stille os paa særlige Mindretalsstandpunkter« og aht. de kirkeligt vakte nægte flertallet ret til at vælge præst. Man må tage »de almindelige Regler for, som gjælde i andre Forhold,« omend sagens egen natur kræver, at her tages hensyn til mindretallene, det kan ske ved valgmenighedsloven og loven om kirkers brug. En ordning vil gavne menighederne som det kristelige liv (1513).

Sagen var stadig strandet på det betænkelige i at lade »Majoritetsprincippet være Afgjørende her«, sagde Fischer. Han ville ikke strides om udtrykket »en borgerlig Institution«, for »alle vil indrømme, at de Interesser, hvorom der handles, ere af en særegen Natur« og kræver særegne hensyn. Landstinget var enigt, omend begrundelserne var forskellige, gået imod hans mæglingsforsøg, og det var da håbløst at få en lov igennem. Han havde da gjort, hvad han formåede, for at rette på det bestående systems mangler (1518ff.)

Sagens udsigtsløshed åbnede debatten. Høgsbro mindede om, at han før havde været villig til at give efter her, måske kunne han nu få følge til at acceptere den slesvigske ordning, men i en udvidet form (1539). Thomas Nielsen takkede endog Fischer for hans administration her, der var kommet yngre præster på egne, der før var vante til aflægs præster (1542 ff.). Kom der ikke ændringer i folkekirken, gav man fritænkerne farlige våben mod vanekristendommen og al usandheden ved konfirmationer og vielser, sagde han, men en radikal ændring kunne undgås ved reformer, og så holdt folkekirken sig længst, mens en fri kirke udviklede sig sundt og modnedes til selvstændighed (1376 jfr. 1430). Tang mente at kunne konstatere, at alle godtog udtrykket en borgerlig indretning. Ønskede man at bevare folkets flertal for folkekirken, og det var jo dennes forudsætning, så måtte præsterne vælges af flertallet af dem, der bekender sig til den borgerlige indretning, som grundloven kalder evangelisk-luthersk, sagde Tang. Og in-

den mange år måtte præsterne have frihed til at forklare skriften, som de forstår den på troens grundlag, ubundet af visse dogmer. Sekterne sagde jo stadig: Der er ingen sikkerhed for, at præsterne mener hvad de siger, de er jo edeligt forpligtede, hvis de vil beholde deres embeder (1548). Tang fortsatte siden: Forkyndelsen må naturligvis være i overensstemmelse med sakramenterne, men ellers måtte præst og levebrød ikke stå som ét og det samme, skiltes det ad, blev der nok enighed om løn og kaldelsesmåde. Førte dette til præstemangel, så kunne der indføres en dansk-teologisk eksamen (6886ff.).

Betænkningen forelå samtidig for begge lovforslag (13/5, Tillæg B 1249ff.). Højre stod delt, Klein og en anden afviste de tidl. forslag, Fischers fordi de bestemt var imod valgprædikener, og Halls, fordi det ikke »selv hvor der maatte være Enighed« var »ubetinget tilraadeligt at give efter for en ensidig, stundom maaske ophidset Stemning ved Beskikkelse af den Præst, hvormed [Menigheden], i Øieblikket ialtfald, vilde føle sig tilfredsstillet«. En tredje højremand tilsluttede sig de 2, men kunne dog subsidiært følge et forslag fra den sidste højremand, pastor Lund, som foreslog en kombination af de 2 metoder: Menighedsudvalg kunne først, efter forholdstal, af samtlige ansøgninger udtage 1/3, højst 6. Af de ansøgere indstillede ministeren 3 til umiddelbart valg i menigheden, hvis indstilling skulle følges, forudsat at mindst halvdelen af sognet havde været med til at vælge menighedsudvalget. For at fremme tiltrængte befordringer skulle ministeren alene besætte hvert 4. embede.

Venstre stod sammen om det indbragte forslag, det kunne dog subsidiært støtte Lunds forslag som et væsentligt fremskridt, hvis kun hvert 10. embede blev besat uden om menighederne.

Som flertallets ordfører (ved 2. beh. 18-19/6 6847ff.) betonedede Holm sagens særegne art, for det var endnu vigtigere for præsterne end for andre embedsmænd at have befolkningens tillid, og den præst, menigheden valgte, ville fra begyndelsen blive mødt med tillid og glæde. Udviklingen af det kirkelige liv viste, at trangen til den indflydelse voksede, andragender om at få en bestemt mand, eller en præst af en bestemt retning, gjorde, at de gamle regler var ved at være »fuldstændig brudte«, så der måtte en ordning til for at undgå vilkårlighed. Det gav ikke bedre, eller mere rettroende præster, men det garanterede de bestående forhold heller ikke, ministeren kunne være jøde eller fritænder, og departementschefen kunne være katolsk eller reformert. Men en nyordning placerede ansvaret, hvor det burde være. Her var taget hensyn til mindretallene, også derved at ministeren fortsat besatte kapellanierne. Venstre havde ikke realitetsbehandlet Lunds forslag, da det først ville se, navnlig hvordan ministeren stillede sig dertil (6747ff.).

Fischer replicerede, at et resultat ikke beroede på ham, men på flertallet. De nuværende mangler afbødede han ud fra reglen, at de rette mænd skulle anbringes på rette sted, og uanset en ministers personlige holdning havde følelsen af embedspligt sin betydning. Faren ved flertalsvalg var indlysende – de grundtvigske burde betænke, at de næppe fik valgt en sognepræst i København – og det ramte også Lunds forslag. Udsigterne var dog ikke håbløse, hvis man ville forsøge »noget midlertidigt til en Prøve« f.eks. for 5 år, hvor menighederne fik ansøgningerne til gennemsyn og udtalte sig om dem og om, hvilken trang der kunne være på stedet, sagde Fischer (6857ff.).

Fra Højre lød det betænkeligt: Venstres urigtige opfattelse af præsteembedet har til følge, at menighederne kan foreskrive præsterne, hvad de skal forkynde; men når præsterne skal forkynde den åbenbarede religion, kan de ikke vælges af menighederne (N. Andersen 6682 jfr. 6898f.). Lund mente derimod, at præstevalget var et middel til at bryde ligegyldighed, og hans forslag såede ikke splid i kirken. Det tog han siden tilbage,

for at dets muligheder i fremtiden ikke skulle skades ved, at det blev stemt ned (6865ff. 6903).

Holm frygtede ikke, at grundtvigianerne ikke kunne gøre sig gældende som kapellaner i hovedstaden, ellers var det muligt at danne valgmenigheder, hvad der måske blev til større gavn. Overfor Lunds forslag havde man vist sin imødekommethed, men Fischers kunne gennemføres administrativt, at lovgive derom var farligt, det gav et uvirkeligt skin af indflydelse, sagde Holm og andre⁴⁸. Han fandt det urimeligt, at regeringen skulle bestemme, hvordan de kirkelige retninger skulle gøre sig gældende. De skulle have ret til at brydes, så den åndeligt stærkeste sejrede. Og menighederne skulle have ansvaret, så ville livet udvikles og vokse (6876ff). Holm fortsatte siden: »rimeligvis Mange, maaske de Fleste, i denne Sal ... ønske, at det engang i Tiden maa komme til en klar og ren Adskillelse af Kirke og Stat«, de ønsker dog næppe, at det sker brat, men at båndene løses lidt efter lidt, idet man som hidtil søger at give »Menigheden, hvad den tilkommer, og Staten, hvad den tilkommer«⁴⁹.

Dagen før rigsdagens hjemsendelse kom 3. behandling (Ft 23/7 7826). Forhandlinger udenfor det nedsatte udvalg havde ført til forståelse mellem Fischer og Berg⁵⁰. Her forelå ændringsforslag fra Fischer, fulgt op af underændringsforslag fra Holm og et enkelt fra Klein.

Fischers forslag gav – for 5 år – menighedsudvalg, valgt efter forholdstalsvalg, ret til at udtale sig om sognets forhold, og hvad de betød for embedets besættelse, og om ansøgerne, hvem der var bedst egnede, eventuelt også hvem der var uegnede. Også mindretal kunne ytre sig. Forinden kunne ministeren tilbageholde indtil 1/3 af ansøgningerne, dog kun fra ansøgere, som var uberettigede til at få det pågældende embede, eller som han fandt mindre egnede. – Holms forslag begrænsede især retten til frasortering og bandt ministeren til at følge indstillingen, hvor 3/4 gik ind for en bestemt mand. – Klein ville have, at udvalgene skulle motivere deres ønsker, og at de ikke kunne frabede sig nogen af ansøgerne.

Hans forslag angav minimumskravene, hvis nogen fra Venstre mod forventning ønskede den reform, sagde Holm (7828ff.). Men Fischer udtalte at vedtagelse deraf betød forkastelse af hans forslag, og der var ikke tid til ændringer, hvis forslaget skulle fremmes ved ekstraordinær behandling i Landstinget. Han mindede om, at han klarede sig uden en lov, men han modtog stadig flere deputationer om embedsbesættelser, og af hensyn til menighederne var han gået ind på dette lovforslag⁵¹.

Højre var på ny delt. Lund var betænkelig, Fischers jus propendi blev let jus vocandi (7838), det var Klein også, den fare havde Halls forslag ikke haft, ellers fandt han sine synspunkter fulgt; men så længe præsterne var *statsembedsmænd* tilkom der ikke menighederne nogen *ret* til at vælge præst, kun en *rådgivende* stemme, mente han og fandt nærmere overvejelse påkrævet (7844ff.). Scavenius fandt ordningen ønskelig, så man undgik det opståede adressevæsen (7844 jfr. Jagd 7849f).

Venstre var helt splittet. Kun Winther udtalte sig direkte for forslaget (7856). Bojsen foreslog at vise sagen tilbage til fornyet udvalgsbehandling, fordi flere havde forladt salen, da de ikke regnede med en afgørelse nu, og ikke få af de tilstedeværende var i tvivl om deres stilling (7840). Det var at knibe uden om afgørelsen af en gennemdrøftet sag, der var moden til afgørelse, sagde Berg (7841, 7850ff.). Bidsk spurgte han Høgsbro, hvad han havde nået i 22 års kamp? Intet! – på grund af stadig nye krav og nye udsættelser (7857), og han tog Højres betænkeligheder som det bedste bevis for forslagets værdi (7851). Bojsen søgte at undgå en stillingtagen, som han ikke ville vedstå overfor vælgerne, sagde Berg (7857f.).

Bojsens forslag om tilbagevisning vedtoges med 41 (moderate, udtrådte og højrefolk) imod 33 (Berg/Hørup, Winther og højrefolk), at 19 var fraværende var ikke noget usædvanligt⁵².

Dermed endtes sagen. Ellers var den standset i Landstinget. Her var alene flertallet højest tvivlsomt, og det ting havde næppe gjort sig hurtigt færdig, det skyldte heller ikke en minister hensyn, som næsten desperat havde forhandlet uden om Højre i folketingsudvalget (note 50). Så Fischer og Berg nåede vel forlig i præstevalgssagen, det lod sig blot ikke gennemføre.

Forhandlingerne 1875-80 viser, at Højre var ved at fortryde, hvad det først i 70'erne var gået med til ved præstevalget, det begrundede det med det stigende kirkelige og politiske røre, som ville øge uroen i kirken. Det ønskede så stadig at sikre præsterne gode lønninger, og kunne opgive det før så uopgivelige særlige fond, når det havde sikret sig at det blev tomt. Helt naturligt fandt det, at præsterne, en del af den dannede klasse, skulle have vilkår, så også det næste slægtled kunne blive dannet. Ganske uanfægtet af godsernes tiendefrihed afvises ethvert tilløb til en tiendeafløsning. Gerne erkendte Højre, at de til kirken henlagte midler var statens, men det ville fortsat reservere dem for folkekirken, helt naturligt faldt det Carl Ploug, at det også gjaldt, når kirken fik sit eget styre.

Venstre fastholdt teoretisk sine principper, men optrådte mere realistisk, bestemt af egen svaghed og udviklingen; det vedgik, at standpunkterne først i 70'erne også var bestemt af, at man skulle have et agitationsgrundlag for at bygge partiet op, og at man da havde overvurderet sine politiske muligheder. Tydeligst kom det frem hos Geert Winther, der før havde optrådt kirkekritisk, ja præstefjendsk, men nu optrådte såre moderat.

Også Berg tog meget i sig igen, hårde ord mod præsterne som talen om den rige kirke, der kunne afse penge til andre formål. Blev der ved en lønordning overskud, var Berg meget nær ved at forpligte sig til, at de skulle bruges til andre kirkelige formål. Lad så være, at han her dæmpede sig ned under forligsbestræbelser, og at nedgangen i kornpriserne, der havde toppet midt i 70'erne, fremmede alles erkendelse af, at kirken ikke var så rig endda⁵³.

Modsat Højres dannede og/eller velstående, der mere eller mindre ureflekteret søgte at værne om deres tilvante forhold – dermed også den bestående kirke som en selvfølgelig del deraf – vidste Berg, hvad 70'ernes kamp om kirkelovene også drejede sig om og sagde det: Det er rigtigt at sige uden omsvøb, at den kamp, der føres, er – her som i flere lande – egentlig af social natur, en kamp mellem de forskellige

klasser i samfundet, de gamle privilegiers kamp for egne interesser og menigmands kamp for ligestilling (Ft 77/78 6/11 131). Et af midlerne var at få gennemført flertallets ret til at bestemme, i sognet (som på rigsdagen) burde gælde »de almindelige Regler... som gjælde i andre Forhold«.

Situationen gjorde det nemmere for de grundtvigske at hævde deres oprindelige standpunkter, det kom stærkest frem ved offeret, men viste sig også ved betænkelighederne ved at fjerne tiendens lokale præg. Kirkefjendsk og præstefjendsk havde man aldrig været her, det var den stive, af gejstligheden domierede statskirke, der kritiseredes. Let luftede man på det sidste fremtidsvisioner, og nogle kunne komme vidt omkring, men fælles var man om at forudse folkekirkens ophævelse, langsomt skulle det gå, i takt med hvad menighedernes tarv krævede. Her var tiltro til bevægelsens sejr, når friheden kom, de grundtvigske så sig jo, som Harald Holm næsten sagde det, som de stærkeste. Som regel vidste de folk dog, at det indtil videre var den bestående folkekirkens forhold, der stod på dagsordenen.

Berg kunne tale ret så grundtvigsk og var åben for de krav, som var ved at blive ført frem i Folketinget. Men han var endnu mere optaget af de foreliggende realiteter, trods det at han også havde visioner. Det vidste han, at rigsdagen aldrig burde tåle et kirke styre ved sin side, med myndighed i de sager som lå for, selv om der var kirkelige forhold der ikke hørte under rigsdagen.

Fischer talte aldrig utvetydigt om sin stilling til kirkeforfatning, det var noget der lå ud i en uvis fremtid, og som ikke burde bremse de foreliggende lovforslag. Ønsket om en kirkeforfatning fremførtes især af det ene element i Højre, de tidligere nationalliberale, og mest af Krieger. Givet var her tale om en oprigtig følt forpligtelse på grundlovens ord, og om ængstelse for at rigsdagen skulle forgribe sig på kirken. Man fremlagde aldrig forslag til en kirkeforfatning, eller skitserede sine tanker derom. Følgelig måtte forpligtelsen og ængstelsen af Venstre opfattes som et middel til at afvise dets krav om, at der burde tages fat på en ordning af folkekirkens forhold »efter de almindelige Regler for hele vort borgerlige Livs Udvikling«, sådan som Berg udtrykte det.

Næsten alle parter, uanset om de betragtede folkekirken som en borgerlig indretning eller ej, var så fælles om at erkende, at her var særegne hensyn at tage.

VII. Fischers afgang

Godt en måned efter, den 24/8, trådte Fischer tilbage.

Grunden var først og fremmest politisk. Fischers forhold til ministerkolleger var så spændt, at han eller de måtte gå, og spændingen skyldtes flere separatforhandlinger med Berg⁵⁴. Afgangen »passede for saavidt til Situationen, som han altid havde været ildeset af Moderate og Nationalliberale« (Schultz V 293). Og han blev det end mere hos de første, som fandt at friskolerne blev undergravet af hans og Bergs skolelovforslag, mens både de og de nationalliberale misbilligede hans forsøg på at få Brandes ansat ved universitetet. De sidste, den forhandlingsvenligste del af Højre, var netop blevet angrebet af Brandes. Udskiftningen af Fischer gik så meget nemmere, som beskyldningerne i 1877 ikke var glemt.

Fischer gik ikke miskendt. Breve fra de fleste bisper udtrykker tak for tillidsfuldt samarbejde. Og i Folketinget havde venstrefolk takket ham for hensynsfuldhed, det være sig ved præsteudnævnelser eller salg af præstegårdsjord.

Det kan ikke lastes Fischer, at han ikke evnede at gennemføre de 2 kirkelove, i den situation havde næppe nogen minister evnet det. Men han satte sig ind i de sager, han havde ansvar for, og havde modsat de fleste andre blik for de problemer, som samfundsudviklingen rejste for kirken, og prøvede at løse dem, om ikke ud fra personlig interesse, så dog af embedspligt.

Afgangen sluttede Fischers arbejde med kirkelige forhold⁵⁵, ligeså brat som det begyndte tidligt i 1875. Ganske som Hall efter sin afgang som kultusminister i 1874 tav om de kirkelige sager, sådan tog heller ikke Fischer mere ordet derom i Landstinget.

Om forkortelser anvendt ved kildehenvisninger se Kh. S. 1980 173, note 3.

23. Til Brammer 25/6 75 jfr. note 9.

24. Jfr. Fischers dagbøger 215, 3/8 74: Worsaae vidste, at han »behøvede slet ingen Lønningslov, thi han havde alt nu Myndighed til at tage fra de for store Kald og give til de for smaa« og den viden havde han fra Martensen og Jonquières jfr. note 9.

25. Før havde provst Johs. Vahl anbefalet beklipning, Almindelig Kirketidende 1874 2; men urimelighederne ved lønforholdene var åbenbare for alle, også følgerne, at de samme sogne, undertiden de samme egne, bestandig fik ældre præster.

26. Vesterborg-Birket sognekald på Lolland blev ledigt 22/4 75 og først 22/9, ualmindelig længe efter, kom opslaget. Her var en lille tilføjelse, som da næppe ænsedes, men det var det første skridt til en opsigtsvækkende reform. Ved tilføjelsen forhøjedes en tidl. beskæring af indtægterne, fra 2/12 57 (Kirkeministeriets arkiv, 1. ekspedi-

tionskontor Forestillinger 1875 nr. 183 indikerer ikke nærmere om ophavsmanden). Enkelte store embeder opsloges ledige uden afdrag, inden afdraget fra Vesterborg forhøjedes 22/9, og et andet embede, først opslået 7/9, pålagdes i kontinuationsoplag 2/10 et stort fradrag, idet formålet angaves, oprettelsen af et kapellani pro loco. Men »fra November Maaned 1875 blev det en stadig fulgt Regel, uden nærmere Tilføjelse angaaende den fremtidige Anvendelse« at de store ledige embeder beklippedes. Midt i 1876 blev afdragene, der oprindeligt var ansat i penge, beregnet i byg, og samtidig syntes de sat noget ned – sådan beretter Almindelig Kirketidende i en usigneret artikel 6/5 77.

27. Jfr. note 22. Engelstofts tilslutning se Kh. S. 6 III 41. Med urette lader Kornerup i note 2 billigelsen gå på fondet i det senere lovforslag, den gælder den administrative ordning.
28. Krieger må have ønsket at høre Monrads mening og denne svarede: »Jeg billiger fuldstændig Fremgangsmaaden, og vilde, hvis jeg var Minister, netop betræde den Vei. Det forekommer mig, at det under de forhaandenværende Omstændigheder, der have lammet Lovgivningsmagten, er af største Vigtighed, at Administrationen gaaer til sin Myndigheds yderste Grændse, for at det kan sees, at Udviklingen desuagtet ei aldeles stagnere. Samme Spor burde betrædes med Hensyn til Valg af Præster, Kirkeforfatning o.s.v.«, Danske Magazin 7 III 311. Dateringen dér, 13/1 76, må være fejlagtig, for Krieger kendte Monrads mening 12/1 (Krieger VI 119), dagen før Landstinget sagtmødt forhørte sig om sagen.
29. Jfr. Johs. Vahl i Alm. Kirketid. 1876 95 og Engelstoft Kh. S. 6 III 66.
30. Jfr. J. A. Hansen: Kampen gælder lovgivningsmagtens indflydelse overfor administrationen, Almuevennen 1877 13.
31. Ifølge betænkningen af 9/12 76 havde finansudvalget 3/11 bedt om en oversigt over indtægterne fra beklipningen. 14/11 svarede ministeriet ved at henvise til sit svar sidste år, »idet man kun tilføjede, at det der omtalte Lovforslag om Geistlighedens Lønningsforhold ikke fremmedes i Folkethinget«. – Overfor ministerens urigtige betragtninger om rigsdagens myndighed over disse statsmidler og hans »egenraadige Fremgangsmaade« måtte rigsdagen værne om lovgivningsmagtens ret til at ordne den sag. Derfor foresloges det nævnte beløb opført på finansloven som statsindtægt, Tillæg B 199ff. forslaget B 487.
32. Fischer ville skabe en praksis for, til hvilke formål præstegårdsjorde bortsolgtes, og inddrog venstrefolk i arbejdet med at udforme retningslinier, jfr. Krieger 119 9/1 75, 122 4/2 76.
33. Under 20/10 77 p. 61 beretter Klein fra sine forligsbestræbelser en udtalelse af Estrup om Venstres forslag, der ville afbryde den af Fischer »med Regjeringens Billigelse paabegyndte Foranstaltning; det vilde gjøre F. og med ham hele Regj. umulig«.
34. Engelstoft frygtede, at opsamlingen af stiftsmidler skulle »vække Begjærighed efter den kirkelige Formue« og frarådede et rentebærende fond, pengene burde »strax finde den Anvendelse, som det passer sig for en Lønningssum, nemlig til at supplere de lave Lønninger paa andre Steder« (brev 25/1 77, Kh. S. 6 III 52f.), det ville være »det Consequenteste og vilde vise Ministeriets Mod ligeoverfor tomme Trudslers« (brev 22/2 77 s.st. 55). Men »nu midt under hidsige Overveielser at raade over Beløbene vilde jeg ikke finde passende«, svarede Fischer ham 4/2 77 Kh. S. 6 VI 488.
35. Hele vinteren taltes der særligt meget om regeringsskifte jfr. Krieger VI 254ff.

- 22/10ff., 279 15/11; tillægget til Høgsbro i Dansk Udsyn 1926, 74 notat af 27/4 94 og 82, udateret; Bojsen 86ff. noterne incl.
36. 23/2 78 skrev Krieger: »Hans Tilbagetræden ansees for givet. Derfor har han under Forhdlgerne med Folkethingets Finantsudvalg vist sig saa fredselkende, at Ingen kjendte ham igjen«, Krieger VI 303 jfr. P. Vedel til Krieger 17/7 77, Danske Magazin 7 III 315; Krieger VI 241 20/9, 279 15/11, 291 26/12, 299 13/2, 313 23/2, 305 28/2 (om forliget med Bojsen) og bl.a. Martensen til Brammer 19/12 77, utrykt.
 37. Jfr. Dansk Folketidende 15/2 78: Den sidste tilføjelse giver mulighed for, at et embede som hidtil kan deles i to embeder eller for anvendelse af midlerne indenfor pastoratet. – Siget tydeliggøres i et forslag, som Klein under forligsforhandlingerne afleverede til Estrup, og som han under 20/10 77 p. 62 gengiver: »Det bliver nærmere ved Lov at bestemme, hvorledes de ved Afdrag i de større Præstekalds Indtægter opsamlede Midler, der ikke ved særlig kgl. Resolution ere henlagte til visse bestemte Øiemed, men foreløbig inddragne under Stiftsmidlerne, skulle anvendes«, jfr. Krieger VI 256f.
 38. Jfr. Fischer til Engelstoft: »Der vil være rigelig Anvendelse for de ... Midler til at understøtte Embeder under 2400 Kr.« 11/5 78, Kh. S. 6 VI 494.
 39. 11/10 77 sagde Estrup, at »for Tiden var Ministeriet solidarisk« Krieger VI 256f.
 40. Om nødvendigheden af et regeringsskifte skrev Klein 20/12 77 p. 84: »Men Spørgsmaalet er, hvorlænge Sagen kan udhales uden at bringe det Moderate Venstre til at tabe Taalmodigheden og miste Couragen«, – og fra sindige folketingsmedlemmer hørte Krieger, »at det store Antal, der nu fulgte Holstein-Bojsen, til næste Aar vil indordne sig under Berg, hvis Estrup atter mødte som Conseilspræsident« VI 311, 14/3 78.
 41. Bojsens breve 7/5 og 24/6 78, Høgsbro II 77, 73; Bojsen 87f.
 42. Kh. S. 6 III 358, 361 og min afhandling Kh. S. 1972 199, jfr. her note 28.
 43. Trykte som utrykte kilder bevidner Brammers store indsats i 50'erne og 60'erne for at samle bisperne (se især brevene til Engelstoft Kh. S. 6 V 146ff.). Martensen undslog sig bestandig på grund af tjenstlige gøremål, selv i yderst kritiske situationer, (til Brammer 14/3 66, utrykt); men her som i flg. breve angiver han også en hindring, sin stilling som kongens sjælesørger. Endnu et motiv kan have gjort sig gældende. Det nævnte Sjællands Biskop i 1898, Skat Rørdam, da der var tale om at dele Sjællands Stift: Både Martensen og Fog var imod det og et hovedpunkt var, at »de vilde hævde Sjællands Bispeembedes overlegne Stilling mellem Bispedømmerne«. Rørdam var enig med dem, »her vilde Martensens og Fogs Betragtning med Rette kunde gjøres gjældende; Biskoppens ledende Stilling blandt de andre Biskopper vilde tabe sig« (Kirkeraadets Forhandlingsprotokoller IV 207, i Rigsarkivet).
 44. Det var Mellempartiets tidl. forslag man skærpede noget (Ft 1. afd. indbragt 21/11 713, 1. beh. 6/12 1076, Tillæg A 1545 og 2. afd. indbragt 19/2 703, behandlet og vedtaget 24/2 827, 8/3 1191, 18/3 1348, Tillæg A 2169, Tillæg C 67), men landstingsflertallet fandt ikke ulemperne ved naturalie-betaling så store, at der burde gribes ind med tvangsforanstaltninger (1. beh. Lt 634, betænkning Tillæg B 961).
 45. Lønningsforslaget talte om afgifter på de tiendefri gårde, og om at regeringen inden 3 år efter lovens ikrafttræden skulle fremlægge forslag om præstetiendens afløsning. Forslagene anmeldtes allerførst i samlingen og indbragtes sammen 20/10 Ft 305, Tillæg A 1877, 1889.
 46. Næppe nogen her tror, at staten vil vinde noget, sagde Thomas Nielsen (1371). Der var dog undtagelser, som Villads Holm (1504) og Søren Kjær. Den sidste mente

- tillige, at der allerede var for mange præster, og at folkekirken skulle ophæves; og kom der et fond, så kunne det bruges til hvad som helst, for andre særlige fonds på finansloven har ikke været uangribelige, sagde Kjær (1398, 1402).
47. 1410ff. Principielt set havde det været rigtigt, at bekæmpe fondet, men det havde været nytteløst, og også overflødigt, når midlerne dér kan bruges til andre formål, sagde Winther. Ingen tænkte dog på at vinde overskud til statskassen, og fik man loven, slap man for de, for folk som kirke, generende betalinger for kirkelige handlinger, og præstegårdsjordene kunne udstykkes, fortsatte W. og takkede Fischer, fordi han tog sociale hensyn ved salg af præstegårdsjord, 1416 jfr. Fischer om sin praksis her 1367f.
 48. Således Tang 6888. – Om Fischers forhåbninger her og Kriegers skepsis, se VII 277. Fischer vidste meget vel, at han administrativt kunne gøre noget. 19/12 75 skrev han til Engelstoft: Præstevalgsloven henlagt bør det måske overvejes, »om man ikke ad administrativ Vei og til Forsøg kunde lade nogle Menigheder, hvor Intet vakte Betænkeligheder, erholde en Deeltagelse i Præstevalget, og derved Leilighed til at høste Erfaringer. Men dette er naturligviis en Fremtidstanke« (Kh. S. 6 III 96). Men havde Fischer forsøgt derpå, så havde han også fået at høre derfor, ganske som ved stiftsmidlerne.
 49. 6903ff. Det var et svar til Zahle, som havde talt imod forslagens sammenblanding af sogn og menighed, for alt vedrørende troen skulle stå i sin fulde renhed, upåvirket af alle verdslige hensyn; skille stat og kirke ville Zahle dog ikke, staten kunne ikke undvære en af de største åndelige kræfter, og kirken blev let en stat i staten, afsondret fra sin opgave (6891ff.). Holm svarede ham først, at der var overordentlig stor forskel på sogn og menighed, »men folkekirkelig set, og det er jo fra det Standpunkt, vi her maa se Sagen, ser jeg ikke, at der er nogen Forskjel derimellem«.
 50. Der forlød en del om udvalgsarbejdet under 3. behandling. Ved dets 2 møder var ikke halvdelen til stede, så nogen indstilling forelå ikke (Holm 7828). Men der var rundsendt ændringsforslag, uden angivelse af forslagsstillerens navn, efter det var blevet klart, at de stammede fra ministeren, havde udvalget ikke været samlet. Det må skyldes »Udenomsforhandlinger«, Berg kunne dog umuligt have rakt hånd til forhandling bag udvalgets ryg, sagde Klein (7853). Men ganske som ved hærloven søgte Berg her aftale med Fischer, vidste Tauber (7859). Udvalgsprotokollerne viser, at udvalget 12/7 havde samråd med ministeren om hans udtalelser ved 2. behandling. Da der kun var mødt 6 (bl.a. Berg og Holm) »bestemtes det at lade Ændringerne i den af Ministeren antydede Retning trykke og omdele til Medlemmerne«. 14/7 var 8 fraværende, bl.a. Klein. Her bestemtes det, »at tilkjdendegive Ministeren at nogle af de tilstedeværende Medlemmer vare for Ændringerne, andre toge Forbehold og atter andre vare imod disse« (Kirkelige forhold 3). – »Nu vil man i Folkethinget have tre Jernbanelovf. og Fischers Kirkeembedsbesættelsesl. frem i sidste Øieblik. Klein er imod den sidste Lovs Fremdragelse til Ære for Berg og Fischer«, skrev Krieger, VII 301 20/7 jfr. 21/7.
 51. 7634ff. – Breve fra Fischer (Kh. S. 6 VI 487, 490ff.) fortæller om adresser og deputationer, og bispernes breve til ham vidner derom, som om deres uvilje mod præstevalg og adresser og henvendelser, s.st. II 570 (Balslev: »det Meste er Humbug«), 659 (Brammer: »Til Adresser ... har jeg kun liden Tillid. Det er kun i enkelte Tilfælde jeg kan tiltro dem indre og ydre Sandhed hos Underskriverne«) og III 46 (Engelstoft), 381 og 385 (Monrad). Undertiden havde han som de vanskeligt ved at gå mod ønsker om at få en bestemt mand til præst, hvor det kunne føre til valgme-

nighedsdannelse (s.st. II 563, 584 og III 62, 389), et synspunkt som nok har betydet mere end det kan påvises.

52. Rigsdagssamlingens forlængelse var usikker, andre sager søgtes med større eller mindre held presset igennem (jfr. Krieger VII 302f. 22/7 og 24/7), men »Bojsen overraskede Fischer« med sit forslag, og Kleins støtte var »et haardt Stød for Fischer« skrev Krieger 23/7.
53. Hans Jensen: Dansk Jordpolitik 1757-1919 II, 382f. og prisindexet i Schultz V 522. Et dér skitseret tal var 157 i 1873/74, faldt så jævnt til 120 i 1879 og var 128 i 1880.
54. Jfr. Danske Magazin 7 III 326, Krieger VII 253 4/4, 254 6/4. Fischer faldt især på universitetsloven, som godsejerne »mente, han gav til Pris, naar han af Venstre fik noget i Bytte, hvad de var vrede for«, måske også på Brandes' universitetsansættelse, mente Termansen (breve 27/8 og 11/9 Høgsbro II 100f.). Alle forhold er nævnt af Niels Neergaard i Dansk biografisk Leksikon, VII 63f, dog kun de forhandlinger han førte på egen hånd om hærlovsforslaget, ikke dem om præstevalgsagen. – Samtiden fik egentlig ganske god, men ikke fuldstændig besked, hvis den læste flere aviser. 10/8 80 meddelte »Dagsavisen«, som det eneste hovedstadsblad, at Fischer havde indgivet sin demissionsbegæring, og at Scavenius skulle efterfølge ham. Dagen efter vidste bladet, at Estrup havde været i kultusministeriet og havde haft en længere samtale med F, og at F foretog alle de for hans tilbagetræden nødvendige skridt. Da Estrup og F igen havde en ny samtale var bladet dog i tvivl og mente ikke, at der kom et ministerskifte. 11/8 meddelte så det nationalliberale »Dagbladet« (som også »Fædrelandet«), at F gik, i hvert fald inden den kommende rigsdagssamling, for »de højst graverende Anklager mod hans Levnet« og den »mere og mere indsmigrende Føjelighed« overfor Venstre har undergravet hans stilling. Når F endnu sad, skyldtes det vanskeligheder ved at finde en efterfølger. 12/8 skrev det Berg'ske »Kolding Folkeblad« om de hoverende nationalliberale, der var visse på at have fortrængt F, der længe ikke har været dem højresindet nok og ikke har sat universitetet og embedsmændene over alt. Samme dag tilføjede Bergs (og Hørups) »Morgenbladet« i polemik med »Dagbladet« og »Fædrelandet«: De nationalliberale angriber ministre efter tur, for selv at komme til, og her bringer de private forhold frem for at svække »en af Ministeriets dygtigste Medlemmer«.
55. Jfr. det tidl. nævnte brev om samtalen med Martensen efter Fischers afgang. Her indledes: »Efter at jeg var gaaet af som Minister, har jeg holdt mig meget tilbage, for at det ikke skulde faae Udseende af, at jeg vil regjere endnu ... ikke en Gang gjort Visit, hvor dette med noget Skin af Grund kunde tillægges en mulig Tendents«, Kh. S. 6 III 386.